

**Úvahy o koncepcii
výstav
Nadácie Útek, vyhnanie, zmierenie**

9. septembra 2010

Autori

Prof. Dr. Martin Schulze Wessel

Dr. K. Erik Franzen

Prof. Dr. Claudia Kraft

Prof. Dr. Stefanie Schüler-Springorum

Tim Völkerling

PD Dr. Volker Zimmermann

Dr. Martin Zückert

Predslov

Predkladaný text jednomyselne podporujú predsedovia Nemecko-českej a Nemecko-slovenskej komisie historikov (Miloš Řezník, Edita Ivaničková, Martin Schulze Wessel) a Nemecko-poľskej komisie pre učebnice (Robert Traba, Michael G. Müller). Členovia komisií dostali text v elektronickej podobe, veľká časť ich poznámok bola doň zapracovaná. Všetci členovia komisie, ktorí sa prihlásili o slovo, prezentovali výlučne pozitívne postoje. Formálne hlasovanie neprebehlo ani v Nemecko-českej a Nemecko-slovenskej komisii historikov ani v Nemecko-poľskej komisii pre učebnice.

Text je chápaný ako podnet na diskusiu.

Obsah

- 1 Politický rámec aktivít – 4**
- 2 Historiografické rozhodnutia – 5**
- 3 Útek, vyhnanie, integrácia: prístup k problému – 8**
 - 3.1 Štát – národ – rasa – 8
 - 3.2 Spolužitie – 9
 - 3.3 Integrácia – 10
 - 3.4 Spomienky a stretnutia – 11
- 4 Miesta útekov, vyhánania a integrácie: topografická modularizácia ako princíp výstavy – 11**
 - 4.1 Wrocław/Breslau – 12
 - 4.2 Ústí nad Labem/Aussig – 14
 - 4.3 Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne – 15
- 5 Metódy a médiá prezentácie 16**
- 6 Cieľové skupiny, vzťah k súčasnosti a dejepisno-didaktické úlohy miest spoznávania histórie – 17**
- 7 Miesta prepojenia – výstavy Nadácie Útek, vyhnanie, zmierenie ako platformy európskeho sprostredkovania dejín – 18**

1 Politický rámec aktivit

Vo verejných diskusiách o plánovanom muzeálnom umiestnení dokumentácie »Útek a vyhnanie« sa v poslednom období veľa hovorilo o Nadácii Útek, vyhnanie, zmierenie, o vystúpení členov výboru Nadácie, o menovaní jeho nových členov a tak ďalej. Ku koncepcnej diskusii však doteraz nedošlo. Znemožňuje ju skutočnosť, že Nadácia neprezrádza svoje konkrétne plány a že skoro dva roky po prijatí Zákona o Nadácii verejnosti stále nepredložila ucelenú koncepciu. Predkladaný dokument prezentuje konkrétnu koncepciu a muzeálno-didaktické úvahy, vychádzajúce zo zákonom stanoveného účelu Nadácie. Jeho zámerom je konečne zahájiť konštruktívnu obsahovú diskusiu s medzinárodnou účasťou.

Vytvorenie muzeálneho centra spomínania na »útek a vyhnanie« bolo už dlhší čas témou politického plánovania. Keď roku 1999 Spolok vyhnaných (Bund der Vertriebenen [BdV]) založil Nadáciu Centrum proti vyhnaniam, nastolil tým požiadavku na zriadenie muzeálneho pamätného miesta na tému »Útek, vyhnanie a integrácia«. V roku 2005 Kresťansko-demokratická a Kresťanskosociálna únia (CDU/CSU) a Sociálnodemokratická strana Nemecka (SPD) rozhodli vo svojej koalíčnej zmluve o zriadení »viditeľného znaku«, a v roku 2008 sa vláda zhodla na tom, že v Berlíne vytvorí konkrétne miesto spomínania. 20. mája 2010 napokon nemecký Spolkový snem v treťom čítaní modifikoval Zákon o zriadení Nadácie Nemeckého Historického múzea z roku 2008. Zmeny sa týkali zriadenia nesamostatnej Nadácie Útek, vyhnanie, zmierenie, ktorej úlohou bolo zrealizovať stálu expozíciu ako aj aktuálne výstavy.¹

Je preto najvyšší čas zahájiť verejnú diskusiu o plánovanom muzeálnom pamätníku, ktorého realizácia bude mať ďalekosiahly vplyv ako miesto dokumentácie a štúdií o úteku a vyhnaní.

1 V koalíčnej zmluve medzi CDU/CSU a SPD z 11. novembra 2005 sa uvádza: » Koalícia sa hlási k spoločenskému ako aj historickému vyrovnaniu s javmi nútenej migrácie, úteku a vyhnaní. V duchu zmierenia chceme aj v Berlíne zasadiť viditeľný znak, aby sme – v spojení s Európskou sieťou Spomienka a solidarita, a nielen v doteraz zúčastnených krajinách Poľsko, Maďarsko a Slovensko – pripomínali nespravodlivosť vyhnaní a vyhnanie navždy odsúdili.« V marci 2008 Splnomocnenec spolkovej vlády pre kultúru a médiá predložil prvý, päťstranový koncept »viditeľných znakov« (pozri www.bundesregierung.de/nsc_true/Content/DE/___Anlagen/BKM/2008-04-09-sichtbares-zeichen-konzeption-barrierefrei.property=publicationFile.pdf/2008-04-09-sichtbares-zeichen-konzeption-barrierefrei). Dňa 14. októbra 2008 koalícia prezentovala Spolkovému snemu návrh Zákona o zriadení Nadácie Nemeckého historického múzea (tlačovina Spolkového snemu č. 16/10571) (vrátane podrobného zdôvodnenia), ktorý bol prijatý 4. decembra 2008 a 29. decembra 2008 zverejnený v zbierke zákonov BGBl. I, č. 64, s. 2891. Zmeny zákona ohľadne obsadenia nadačného výboru a vedeckého Výboru nesamostatnej Nadácie Útek, vyhnanie, zmierenie sa nachádzajú v materiáloch Spolkového snemu ako tlačovina č. 17/1400 z 20. apríla 2010. O hlasovaní pozri Protokol plenárneho zasadnutia Spolkového snemu č. 17/43 z 20. mája 2010.

2 Historiografické rozhodnutia

Časť Zákona o zriadení Nadácie Útek, vyhnanie, zmierenie v oddieli 2, § 16, odsek 1 definuje nadačný účel nasledovne:

»Účelom nesamostatnej Nadácie je v duchu zmierenia udržať pri živote spomienku na útek a vyhnanie v 20. storočí a pripomínať ich v historickom kontexte druhej svetovej vojny, národno-socialistickej expanzívnej a likvidačnej politiky a jej následkov.« Nadácia má, píše sa v zdôvodnení zákona, slúžiť »poučeniu a zmiereniu«.

Politici formulovali úlohy Nadácie celkom jednoznačne: uzmierovať a poučovať. Hlavný dôraz budúcej stálej expozície Nadácie sa bude klásť na vyhnanie Nemcov, uvádza sa v zdôvodnení zákona. Medzi týmito dvoma nariadeniami nie je rozpor: len výstava, ktorá má úlohu uzmierovať a poučovať, sa môže vyrovnávať s vyhnaním Nemcov. Očividne však nie je jasné, ako sa má takáto výstava realizovať. Hrozí, že sa zo zreteľa stratia dve veľmi jednoduché základné požiadavky: výstava musí jasne ukázať, aká politika viedla k vyhnaniam. A musí zdôrazniť kategorický rozdiel medzi jednotlivými prípadmi vyhnaní a systematickým masovým vraždením Židov a iných skupín obyvateľstva.

Ako ukazujú najnovšie vyjadrenia jej riaditeľa, nadácia sa očividne vydáva inou cestou: plánuje prezentovať širokú panorámu európskych fenoménov vyhnaní². Perspektíva, ktorá bola odskúšaná napríklad už v roku 2006 na výstave Vynútené cesty, je pomýlená predovšetkým preto, lebo nevedie k intenzívnejšiemu skúmaniu prípadov vyhnaní a nútených migrácií. Koncepcia výstavy Vynútené cesty sa totiž pokúša nájsť spoločného menovateľa medzi praveľmi odlišnými formami vyhnaní a rôznymi skúsenosťami násilia a politickými pozadiami – v anonymnej moci nacionalizmu nútiaceho k etnickej homogenite. Ten údajne spravil z 20. storočia »storočie vyhnaní«. Konkrétni páchatelia a konkrétne historické pozadie zostávajú v tejto perspektíve neviditeľnými. Upínanie sa k modernému nacionalizmu ako primárnej či dokonca jedinej hybnej sile etnickej homogenizácie a vyhánania systematicky zakrýva podstatné rozdiely: k rasisticko-biologickému zdôvodňovanému, likvidačnými zámermi sprevádzanému presídľovaniu v intenciách Generálneho plánu Východ, sa nesmie pristupovať na rovnakej úrovni ako k násilnému vyhnaniam Nemcov po druhej svetovej vojne, ktoré sa nespájalo s rozsiahlym likvidačným zámerom. Výstava paralelných európskych vyhnaní nezohľadňuje jednu základnú otázku: čo boli príčiny, čo následky? Muzeálna dokumentácia, ktorá sa má venovať vyhnaniam Nemcov, sa nemôže vyhýbať tomu, aby prezentovala druhú svetovú vojnu ako primárny kontext nútených migrácií.

2 Pozri prednášku riaditeľa Nadácie Útek, vyhnanie, zmierenie, Prof. Dr. Manfreda Kittela, na prijatí frakcie Sociálnodemokratickej strany Nemecka (SPD) pre vyhnanecov, utečencov a vysídľencov, ktorú predniesol dňa 21. apríla 2010 v bavorskom Krajskom sneme: www.bayernspd-landtag.de/download/PK10/100421Vertrieb_Kittel.pdf.

Tu navrhovaná koncepcia zdôrazňuje význam národno-socialistickej expanzívnej a likvidačnej politiky pre fenomén násilia v 20. storočí bez toho, aby zamlčovala predchádzajúce, resp. paralelné prípady politiky násilia. Národno-socialistická politika sa dá chápať iba ako permanentné násilie voči rozličným skupinám obyvateľstva, ktoré vo svojom dôsledku viedlo k plánovanému a systematickému vyvražďovaniu európskych Židov a súčasne k neľudskej politike expanzie a presídľovania. Aj nemecké obyvateľstvo vo východnej Európe sa pod heslom »*Heim ins Reich*« (naspäť do ríše) stalo objektom národno-socialistických presídľovacích opatrení. Avšak už stalinistická politika pred druhou svetovou vojnou spravila z mnohých skupín obyvateľstva objekt nútených presídľovaní: v rokoch 1935 až 1938 boli menšiny na hraniciach Sovietskeho zväzu, napríklad Nemci a Poliáci na západnej Ukrajine alebo Fíni, Lotyši, Estónci, Čiňania a Kórejci, deportované do vnútrozemia. Expanzionistický zámer stalinistickej politiky, ktorý sa zvýraznil v priebehu vojny, si vyžiadaval aj ďalšie presídľovanie.

Stredná a juhovýchodná Európa sa v rokoch 1938 až 1945 stali dejiskom expanzionistickej mocenskej politiky, ktorá využívala regionálne konflikty medzi rozličnými etnikami v týchto krajinách: Hitler využil pre svoju likvidačnú politiku voči Československu konflikty medzi sudetskými Nemcami a Čechmi, konflikt medzi Poliakmi a Ukrajincami v rokoch 1943/44, pripomínajúci občiansku vojnu, hral zasa do karát Sovietskemu zväzu pri plánovanom posune Poľska na západ. Vyhnanie bolo tak prostriedkom veľkej politiky ako aj nástrojom lokálnych, »malých« aktérov občianskej vojny.

Šesťročná skúsenosť s bezhraničným vojnovým násilím viedla k narastaniu každodenného násilia aj na úrovni individuálnych historických aktérov. Politika »etnickej homogenizácie«, ktorú propagoval a praktikoval národno-socialistický režim, stimulovala aj konkurenčné národné projekty; výnimočná situácia vojny otvárala pred historickými aktérmi možnosť násilného »riešenia« etnických konfliktov.

Tak ako sa vyhnanie nedá pripísať konkrétnym aktérom, či už vystupovali z pozície štátu alebo nie, nedá sa tento fenomén ani presne ohraničiť. O »deportácii« z Litvy na Sibír v septembri 1941 sa dnes napríklad hovorí len preto, lebo sa títo Litovčania neskôr do Litvy vrátili. Pre postihnutých to však v septembri 1941 ešte nebolo zrejmé, ich »deportácia« sa z pohľadu súčasníka nijako neodlišovala od vyhnaní. Nezniesiteľné životné okolnosti alebo postup frontu vytvárali často situatívny tlak opustiť vlasť. Strach pred propagandou vykresľovanými, resp. skutočnými násilnosťami Červenej armády vyvolal na prelome rokov 1944 a 1945 masový útek nemeckého obyvateľstva z východnej Európy. Aj po skončení bojov sa v mnohých týchto oblastiach dala pozorovať protinemecká politika, ktorá v dôsledku vedomého zanedbávania nemeckého obyvateľstva čoraz väčšmi zhoršovala jeho životné podmienky, čo spôsobilo, že muselo opustiť vlasť ešte skôr, ako sa začalo organizované nútené presídľovanie.

Od fenoménov štátom alebo situáciou vynúteného úteku, respektíve vyhnaní, treba zásadne odlišovať praktiky a plánovanie genocídy, ktoré sa týkali Židov, ale aj Rómov, Poliakov a iných skupín. Šoa, to znamená masové deportácie a následné systematické vyvražďovanie Židov s deklarovávaným cieľom ich úplnej likvidácie, svojím charakterom medzi

prípadi nütenej migrácie výrazne vyčnieva. Vyvraždenie miliónov ľudí malo za následok definitívne vymazanie pamäti jednotlivých rodín ako aj kultúry spomínania celých spoločenských skupín. Systematická likvidácia poľských elít okupantským režimom národných socialistov, mimoriadne brutálne prenasledovanie domnelých nepriateľov »nového poriadku« ako aj politika »prenárodňovania« (*Umvolkung*) na obsadených územiach, pripravila o život taktiež dva až tri milióny nežidovských Poliakov. Procesy vyhánania, respektíve núteného presídľovania, spájajúce sa s nacistickou, respektíve so sovietskou okupačnou mocou vo východnom Poľsku, v rokoch 1939 až 1941 tvrdo postihli Poliakov, ale aj Estóncov, Lotyšov, Litovčanov, Ukrajincov a Bielorusov – vo veľkom rozsahu a so závažnými dôsledkami pre individuálne rodinné osudy postihnutých. Vyhnanie nemeckých a iných skupín obyvateľstva stálo veľa obetí. Ale sociálny život väčšiny vyhnaných pokračoval na inom mieste, rodinné a skupinové tradície tam pretrvali. Na tento rozdiel oproti politike genocídy treba poukázať bez toho, aby sa krutosť vyhnaní bagatelizovala.

V snahe primerane znázorniť tieto historické procesy presadzuje tu navrhovaný koncept topografické moduly prezentujúce miesta spolužitia a nütenej migrácie ako Breslau/Wrocław, Aussig/Ústí alebo Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne. Komplexnosť procesov vyhnaní, ktoré podnietili Nemci a Sovieti a ktoré na konci vojny zasiahli aj nemecké obyvateľstvo strednej a juhovýchodnej Európy, sa najlepšie prejaví, ak sa tieto často paralelne, respektíve v kauzálnej nadväznosti prebiehajúce procesy budú demonštrovať na konkrétnych historických miestach. Pohľad na tieto miesta prispeje k odpútaniu sa od jednostranných vysvetlení a k prelomeniu jednoduchých schém obetí a páchatel'ov a povedie k tomu, že sa začnú skúmať súvislosti medzi štátnym plánovaním a individuálnymi aktérmi. Je pritom nutné vyrovnáť sa aj s historickou komplexnosťou, keď sa z obetí môžu stať páchatelia a naopak. Vojna a nútená migrácia zanechala v reálnych a symbolických topografiách »medzery«, ktoré si migranti osvojovali a transformovali prostredníctvom vlastných, často traumatických skúseností. Mnohé nútené migrácie zároveň viedli k novým susedstvám, to znamená k prechodnej alebo i trvalej koexistencii starých a nových obyvateľov. Pre vyhnaných sa miesta ich pôvodu často menili na *lieux de mémoire* (miesta pamäte), ktoré svojim nostalgickým závojom vysídleným uľahčovali udomácnenie sa na novom mieste. Po rokoch mlčania a chýbajúcich kontaktov dochádzalo – v neposlednom rade z iniciatívy cirkví, ale čoraz väčšmi aj z iniciatívy politických miest – k mnohým stretnutiam. Zúčastňovali sa na nich najrozličnejšie skupiny obyvateľstva, v neposlednom rade aj niekdajší vyhnaní. Integrácia Európy znamenala ďalší posun vo vývine, v ktorom lokálne partnerstvá plnili funkciu hraničných mostov. *Lieux de mémoire* generácií pamätníkov, starých aj nových obyvateľov, sa pod vplyvom dorastajúcej generácie nezriedka menili na miesta komplexných, multietnických spomienok a neutíchajúcich transnacionálnych stretnutí.

V nasledujúcej časti objasníme základnú štruktúru navrhovanej koncepcie výstavy. Najskôr pôjde o štyri prístupy k problému umožňujúce klásť otázky, na základe ktorých sa dajú lepšie pochopiť príčiny, podnety, priebeh, následky a účinky nútených migrácií. Nasledovať bude prezentácia princípu topografickej modularizácie, ktorá má byť základom budúcich výstav Nadácie a tri vybrané lokálne príklady.

3 Útek, vyhnanie, integrácia: prístup k problému

3.1 Štát – národ – rasa

Pre pochopenie násilných masových presunov obyvateľstva v 20. storočí je nevyhnutné všímať si úroveň štátnej moci. Vyhnanie a nútená migrácia sa v moderných dejinách len zriedka dejú bez zásahu štátu. Moderný (národný) štát disponuje rozvetveným administratívnym aparátom, profesionálnymi úradníkmi ako aj značným počtom vedeckých expertov, ktorí sa venujú klasifikácii a regulácii obyvateľstva. Táto štátna infraštruktúra pôsobila regulujúco a disciplinujúco; v extrémnych prípadoch slúžila realizácii cieľov vyhladzovacej politiky. Výstava musí zohľadňovať tento násilný potenciál štátu. V popredí pritom stojí otázka, akým spôsobom sa štátne inštitúcie a aktéri zúčastňovali na homogenizačnej politike, respektíve či ju svojimi zdrojmi vlastne umožnili.

Aktivity štátu sa práve v prvej polovici 20. storočia vzťahovali na kategórie národa alebo rasy. Ak má výstava o úteku a vyhnaní prezentovať štát ako aktéra, musí presne rozlišovať medzi poriadkovými vzorcami národa a rasy. Sústreďovanie záujmu na nacionalizmus ako celoeurópsky kauzálny faktor fenoménu vyhnaní, ktoré Nadácia plánuje, v tomto prípade teda nestačí, pretože rozhodne nešlo len o »etnickú homogenizáciu«. Štát, ktorý sa pokladá za reprezentanta národa, teda za národný štát, považuje za ideál jednotnú národnú kultúru, vyznačujúcu sa spoločnými mýtmi, jazykom a dejinami. Nevyhnutným dôsledkom kultúrnej koncepcie národa je konštrukcia etnických väčšín a menšín. Politika potlačovania a likvidácie, namierená proti rasovo inému, však máva celkom iné následky.

Skutočnosť, že moderný národný štát zďaleka nemal kvázi prirodzenú tendenciu robiť politiku, ktorá napokon vedie k vysídleniu menšín, sa dá jasne ukázať na príklade Československa v medzivojnovom období: štát tu síce z pozície národného štátu sankcionoval väčšinové postavenie československého národa a redukoval pozície Nemcov, Maďarov a Poliakov na funkcie menšín. Demokratická participácia a uplatňovanie občianskych práv však napriek tomu zahŕňala všetkých. Nijaký seriózný politický plán na potlačenie alebo dokonca vysídlenie Nemcov sa v medzivojnovom období neobjavil. V Poľsku zostávala otázka etnicko-kultúrneho charakteru národa až do konca medzivojnového obdobia spornou. Vízia obnovenia »starej republiky«, to znamená polyetnického a multikonfesionálneho štátu v duchu tradície predmodernej *Rzeczpospolita* narážala na projekt etnicky a konfesionálne (teda potenciálne vylučujúci nekatolíkov a predovšetkým Židov) homogénneho národa. Opcia odoprieť konfesionálnym alebo »etnickým« menšinám štátne občianstvo, alebo ich dokonca odstrániť etnickou čístkou, však až do konca druhej poľskej republiky (1939) nezískala politickú väčšinu.

Kategoricky odlišné bolo politické myslenie, povýšené od roku 1933 v Nemecku na štátnu politiku a vychádzajúce zo sociálno-darwinistického chápania národa ako základne kolektívneho politického jednanie. »Národné spoločenstvo« sa podľa toho nepohybovalo na ohraničenom teritóriu štátu, ale »vnikalo« do dynamického, v expanzívnych pojmo-

finovaného »životného priestoru«. Táto politická predstava smerovala k potlačeniu alebo likvidácii rasovo odlišných a konkretizovala sa v politických dokumentoch ako Generálny plán Východ.

Prístup k problému v intenciách hesla »štát – národ – rasa« je na výstave prezentovaný prostredníctvom národných štátov usilujúcich o homogenitu, rasisticko-biologických plánov a praktík nacistického Nemecka, či sociálneho inžinierstva rozličných foriem politickej moci. Pozornosť sa upriamuje na štát i ďalších aktérov zodpovedných za nútené migrácie. Zároveň má byť predstavená perspektíva trpiacich a obetí.

3.2 Spolužitie

Táto perspektíva prístupu k problému poukazuje na spolužitie starých a nových skupín obyvateľstva v oblastiach postihnutých vyhnáním. Ide v nej o sociálne interakcie a ich politické, právne a ekonomické rámcové podmienky – pred, počas a po nútených migráciách. Pre topografiu strednej, východnej a juhovýchodnej Európy boli až do druhej svetovej vojny charakteristické etnicky, konfesionálne a kultúrne heterogénne spoločnosti. Na priestory konania historických aktérov je potrebné hľadieť z perspektívy dejín každodennosti. Každodennosť sa tu nechápe ako niečo obyčajné, niečo, čo sa neustále opakuje, ale ako otázka možností jednotlivca osvojovať si a meniť štruktúry, ktoré ho obklopujú. Jednotlivec nie je vnímaný iba ako objekt aktivít štátu. Táto perspektíva je tým dôležitejšia, že v nej nejde o nostalgický, takpovediac statický pohľad na »bývalé územia s nemeckým osídlením«, ale o rôznorodé sociálne interakcie, vyznačujúce sa obrovskou šírkou záberu a utvárané v neposlednom rade politickými, právnymi a ekonomickými rámcami. Tento prístup má upriamiť pohľad na široké spektrum možností, ako sa vyrovnáť so sociálnymi, kultúrnymi, etnickými a konfesionálnymi rozdielmi.

Každodenné vzťahy v ekonomickom, sociálnom a kultúrnom živote sa ani pred druhou svetovou vojnou akiste nezaobišli bez konfliktov. Aktéri však mali k dispozícii rozsiahly repertoár možností vyjednávať, dopĺňaný právnymi možnosťami, napríklad systémom ochrany menšín Spoločnosti národov. Treba predovšetkým ukázať, že sociálne vzťahy boli deštruované práve v kontexte vojny a násilnej vlády, prípadne aké možnosti konania zostávali aktérom vo výnimočnom stave vojny. Zo susedov sa stali vrahovia, svedkovia vraždenia alebo aspoň z vyhnanja profitovali.

Prístup k problému v intenciách hesla »štát – národ – rasa« má teda dopĺňať objasnenie priestorov, v ktorých individuálni historickí aktéri konali. To narúša systematické rámcové rozprávanie a zdanlivú nutnosť evolučných procesov. Návštevníka výstavy treba v neposlednom rade vyzvať, aby pátral po náhodnosti historických situácií. Bude treba položiť i konkrétnu otázku, kto a v dôsledku akej stereotypizácie sa stal obeťou násillia a vyhnanja. Dôležitú úlohu tu zohrávali ústredné prvky nacistického politického zriadenia ako rasizmus a antisemitizmus, ktoré svojou vražednou dôslednosťou usilujúcou o »rasovú čistotu« a »životný priestor« viedli nielen k masovým vyhnaniam a deportáciám, ale aj k masovému

vraždeniu európskych Židov a k vyhladzovacím plánom a praktikám namiereným proti takzvaným »slovanským podľuďom«. Ani ďalším politickým zriadeniam v období druhej svetovej vojny však neboli cudzie predstavy radikálnej spoločenskej exklúzie, hoci extrémna biologizácia robí z nacizmu ojedinelý jav. »Odcudzovanie«, ktoré predchádzalo vyhnaniam, mohlo vychádzať z veľmi odlišných predstáv o spoločenskom poriadku (povyšujúcich na kritériá exklúzie nielen biologické, ale aj sociálne stereotypizácie), ktoré vychádzali z prirodzených skúseností historických aktérov. Výstava má ukázať, ako takéto predstavy o poriadku ovplyvňovali jednotlivé lokálne spoločnosti.

3.3 Integrácia

Historická skúsenosť úteku a vyhnaní nekončí príchodom na nové miesto. Ako neoddeliteľná súčasť fenoménu migrácie majú zvláštny význam integračné procesy. Pod integráciou sa tu chápe proces vzájomného sociálneho a kultúrneho prispôsobovania medzi skupinami prisťahovalcov a domácim obyvateľstvom. Takéto sčasti konfliktné akulturačné procesy medzi starousadlíkmi a prisťahovalcami, ktoré v Spolkovej republike, v NDR a v Poľsku na koniec prebehli úspešne, majú byť prezentované od povojnového obdobia až po súčasnosť.

Po príchode do nového prostredia naň jednotliví prisťahovalci reagovali akiste rozdielne: mohli sa pobrať hneď alebo neskôr ďalej, vrátiť sa, odkiaľ prišli alebo sa natrvalo usadiť v novej vlasti. Treba si položiť otázku, do akej miery sa integrácia v konkrétnom prípade dá chápať ako asimilácia, teda ako dlhodobý, každodenný proces, v ktorom rozdiely medzi novými a starými občanmi po niekoľkých generáciách strácajú význam. S tým priamo súvisia možné zmeny identifikačných znakov: napríklad kto a ako dlho sám seba vnímal ako vyhnanca alebo cudzinca? A prečo?

Relevantné sú aj ďalšie otázky: ktoré sociálne a právne rámcové podmienky rozhodovali o tom, že starousadlíci a prisťahovalci vnímali mnohostranný integračný proces v konečnom dôsledku ako »úspešný«, respektíve na úrovni individuálnej skúsenosti ako neúspešný? Ako sa (re-)konštruovalisociálne spoločenstvá nových občanov a v akých sociálnych a politických kolektívoch sa organizovali spomienky na starú vlasť? Za akým účelom?

Pozornosť sa bude upriamovať aj na dodatočné sťahovanie do jednotlivých východiskových priestorov migrácie. Sem patrí tak opätovné osídľovanie Nemcami opustených pohraničných oblastí v Česku, ako aj integrácia teritórií, ktoré v dôsledku nového geopolitického usporiadania strednej Európy zmenili štátnu príslušnosť, napríklad nové poľské územia na severe a západe. Na týchto príkladoch sa dá objasniť, aké dlhodobé účinky mali vojna a násilné presuny obyvateľstva na sociálne vzťahy medzi ľuďmi, ako sa šírili pocity odcudzenia a dočasnosti – v neposlednom rade aj tých, ktorí sa sami nestáhovali, ale ktorí na vlastnej koži zažili posuny hraníc. Na porovnanie a doplnenie treba navyše vziať do úvahy aj prisťahovalectvo v druhej polovici 20. storočia, ktoré nebolo podmienené vojnou a jeho integračné príbehy.

3.4 Spomienky a stretnutia

Štvrtý prístup sa týka dodnes pretrvávajúcej reflexie o nútenej migrácii medzi rokmi 1938 až 1950 a jej následkoch. Je potrebné pýtať sa, ako sa priamo postihnúť, ale aj európske spoločnosti / štáty ako celky, vyrovnávali s historickými javmi úteku a vyhnaní, ktoré podliehali v dôsledku politického vývinu a spoločenských transformácií výrazným zmenám.

Pozornosť sa okrem štátnych foriem politickej inštrumentalizácie dejín, ktoré mali miestami tabuizujúci, ba až represívny charakter, prípadne požiadaviek na materiálne odškodnenie obetí a morálnych nárokov ich organizácií, bude venovať aj angažovanosti jednotlivých vyhnancoch a iniciatívam občianskej spoločnosti. Tieto organizovaním stretnutí často prispeli k dialógu, k výmene názorov a k zmiereniu. Pre návštevníka by mohlo byť zvlášť poučné, keby sa mu prezentovala súvislosť medzi nezriedka konfliktnou politikou nemeckých vyhnanecských zväzov a landsmanšaftov a politickými a spoločenskými reakciami v krajinách ich pôvodu, napríklad ohlasy na stretnutia nemeckých vyhnancoch. Treba tematizovať sebavnímanie vyhnaných a násilne presídlených. Pozornosť sa pri tom nemá venovať len postihnutým Nemcom, ale aj Poliakom, Ukrajincom, Čechom a ďalším. Individuálne sebavnímanie by sa malo vykladať vo vzťahu s kolektívnym vysvetľovaním vyhnaní a nútenej migrácie.

Prístup v intenciách hesla »spomienky a stretnutia« umožní predstaviť rôznorodé historicko-kultúrne fenomény ako takzvané »miesta pamäte« a popri tom objasniť tak vývin v rámci nemeckej, poľskej, českej, slovenskej, maďarskej alebo iných národných spoločnostiach ako aj transnacionálne javy. Takýto prístup sa dá dobre zasadiť do topografických modulov popisovaných v nasledujúcich odsekoch – napríklad pamätných izieb, regionálnych a krajinských múzeí, pamätníkov a pamätných miest, spomienkových monografií a krásnej literatúry, partnerstiev a patronátov medzi mestami, literárnych, filmových, hudobných a divadelných spracovaní alebo verejných politických a mediálnych sporov.

4 Miesta útekov, vyhánania a integrácie: topografická modularizácia ako princíp výstavy

Dejiny sa odohrávajú v priestore, na konkrétnych miestach. Necharakterizujú ich starostlivo pospájané reťazce udalostí, ale skutočnosť, že na mieste historického diania neexistujú len jedny »dejiny«, ale že tu vždy prebieha a súčasne si protirečí viacero »histórií«. Konkrétne miesto nie je len nehybnou scénou týchto histórií, ale samo je integrálnou súčasťou takýchto rôznorodých a rozporuplných procesov. Z tohto dôvodu treba výstavy Nadácie Útek, vyhnanie, zmierenie realizovať topografickou metódou. Prezentovaný dej sa zhmotňuje v miestach a tieto sa stávajú štrukturujuúcimi prvkami výstavy.

Prostredníctvom topografickej prezentácie sa na vybraných prípadoch dá názorne ukázať, že v 20. storočí sa mnohé migračné procesy prelínali na malom priestore. Do popredia

sa tým dostanú aj spoločenské, sociálne, hospodárske a kultúrne aspekty, ktoré majú veľký potenciál objasňovať procesy nútenej migrácie a dajú sa názorne predviesť návštevníkom výstavy. Tým, že sa jednotlivé miesta prezentujú ako východiská a ciele migračných pohybov veľmi rozdielných skupín, získavajú navyše zreteľný charakter transnacionálnych miest pamäti a zabúdania.

Princíp topografickej modulácie teda neusiluje o viac-menej abstraktné »veľké rozprávanie«, ale o prepojenie jednotlivých regionálnych a lokálnych príbehov. Tento prístup vyplýva z presvedčenia, že komplexný a citovo zafarbený historický obsah by mal byť stvárnený ako súbor samostatných, hoci navzájom prepojených prvkov, ktoré by individuálne oslovovali väčší počet návštevníkov a boli racionálne pochopiteľné.

Výber miest, ktoré by sa mali prezentovať, by mal zohľadňovať východiská a ciele úteku, vyhnaní a odsunu Nemcov v kontexte druhej svetovej vojny. Mal by exemplárne znázorňovať nútenú migráciu Nemcov bez toho, aby sa zneužíval ako návod na všezahrňujúci a rovnostársky európsky naratív obetí. Táto metóda by mala, naopak, skôr pomáhať pochopiť príčiny a následky komplexných a komplikovaných pohybov obyvateľstva a dlhodobých migračných procesov v Európe.

V nasledujúcich odsekoch sa ukáže, že ako príklad naratívneho a tematického potenciálu topografických modulov môžu poslúžiť mestá Wrocław/Breslau, Ústí nad Labem/Aussig an der Elbe a Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne. Na znázornenie procesov nútenej migrácie, integrácie a ich kultúrno-historického spracovania by sa dali nájsť aj iné vhodné miesta strednej, východnej a juhovýchodnej Európy. Integrácia utečencov a vyhnančov by sa dala demonštrovať aj na miestach v starej SRN alebo v NDR.

4.1 Wrocław/Breslau

Breslau (Wrocław) jej rôznorodé historické skúsenosti (mocensko-teritoriálna príslušnosť k poľskej korune, k Čechám, k habsburskej monarchii a k Prusku) začleňujú do typicky stredo európskeho hraničného a kontaktného priestoru. Mesto je príkladom kompletnej výmeny obyvateľstva: z nemeckého mesta Breslau sa dôsledkom prenasledovania Židov, následného úteku a odsunu Nemcov a osídlenia Poliakmi stala poľská Wrocław. Poloha na východnom okraji Nemeckej ríše mestu zabezpečovala už v období Weimarskej republiky dôležitú pozíciu v rámci rétoriky »etnického boja « a predurčovala ho na jednu z »bášt nemeckého Východu«. Prvé opatrenia s cieľom vyhnaní boli podniknuté po prevzatí moci národnými socialistami proti miestnym Židom: približne polovica z celkového počtu asi 20 000 breslauských Židov emigrovala pred vypuknutím vojny, ostatní – s výnimkou asi 150 osôb, ktoré žili v »zmiešaných manželstvách« – boli v rokoch 1941 až 1944 deportovaní a zavraždení. Počas vojny sa zloženie obyvateľov mesta menilo aj v dôsledku premiestňovania významných zbrojárskych závodov a príchodu ľudí na nútené práce. Zimná ofenzíva Červenej armády v januári 1945 zvýšila príliv utečencov z východnejšie položených oblastí Nemeckej ríše a počet obyvateľov mesta rapídne rástol. Evakuácia mesta

v januári 1945, s ktorou nacistické úrady a wehrmacht začali príliš neskoro a ktorá prebiehala úplne chaoticky, si spolu s obliehaním »pevnosti Breslau« vyžiadali veľa obetí. Keď potom mesto na základe rozhodnutia spojencov o poľskom »presune na západ« pripadlo Poľsku, bolo už veľmi zničené – s ešte vždy veľkým podielom nemeckého obyvateľstva, ktorého počet rástol počas celého roku 1945, pretože veľa utečencov sa po skončení vojny pokúšalo vrátiť do svojich domovov.

V poľských povojnových územných plánoch nehrala Wroclaw spočiatku nijakú významnejšiu úlohu; až po úplnom zničení Varšavy po povstaní v roku 1944 silneli hlasy volajúce po kompenzácii za poľské hlavné mesto v podobe zisku metropoly Dolného Sliezska. V prvých povojnových mesiacoch sa vytvoril komplexný trojuholník vzťahov medzi sovietskym vojenským velením, poľskou správou a nemeckým obyvateľstvom, ktoré sa pokúšalo o obnovenie starých administratívnych štruktúr, respektíve o vybudovanie nových politických organizácií (»Protifašistické združenie«). Už na jar 1945 začali do Wroclawi a dolného Sliezska prichádzať aj vyhnanci z oblastí východného Poľska, ktoré pripadli Sovietskemu zväzu a poľské úrady mali veľké problémy, aby vyčerpaným ľuďom, ktorí boli často úplne bez prostriedkov, poskytl ubytovanie a nejaký zdroj obživy. Skôr než začalo vo februári 1946 masové vysídľovanie Nemcov (ktoré pokračovalo ešte dlho potom), žili Nemci a Poliaci vedľa seba a (v dôsledku veľmi obmedzených bytových pomerov) nezriedka aj spolu.

Životné podmienky Nemcov sa však rapídne zhoršovali. Boli nasadzovaní na nútené práce, vyhadzovaní z bytov a ubytovaní často v zle vybavených hromadných ubytovniach; stávali sa obeťami diskriminácie – napríklad povinnosti nosiť označenie, ktorá však bola čoskoro zrušená – a nezriedka lúpeží, násilností a svojvôle, takže v priebehu roka 1945 medzi nimi zreteľne silnelo želanie opustiť domovinu, ktorá sa im odcudzovala. Popri čo najefektívnejšom využití nemeckej pracovnej sily na obnovu ich krajiny sa poľské úrady čoraz väčšmi zaujímali o to, ako by sa čo najrýchlejšie zbavili nemeckého obyvateľstva, aby sa uvoľnilo miesto pre vysídľencov z východných častí medzivojnovaj Poľskej republiky, ako aj pre veľkú skupinu ľudí z centrálneho Poľska, ktorí v dôsledku vojnového ničenia prišli o majetky v oblastiach, odkiaľ pochádzali. Okrem toho bolo treba vyhovieť požiadavke poľských komunistov, ktorí začali mať určujúci vplyv na dianie v krajine a ktorí chceli z Poľska urobiť etnicky homogénny národný štát. Napriek tomu však ešte začiatkom roku 1946 žilo v meste asi 120 000 Nemcov.

Wroclaw sa navyše stala hlavným útočiskom poľských Židov, ktorí prežili holokaust. Navrátilci z koncentračných táborov, úkrytov a lesov narážali v prostredí etnickej, a teraz už aj socialistickej homogenizácie na odmietavé reakcie poľskej spoločnosti. Strata domova bola teda osudom, ktorý zdieľali viaceré skupiny obyvateľstva povojnovaj Wroclawi: narastajúcej marginalizácii a zbedačovaniu vystavení Nemci, »východní Poliaci«, na ktorých sa kvôli ich rozhodnému antikomunizmu (vyplývajúcemu v neposlednom rade zo skúseností so sovietskou okupáciou v rokoch 1939 až 1941) nové poľské elity pozerali s nedôverou, ako aj Židia, ktorí prežili holokaust a ktorí sa, nemajúc nijakých prostriedkov, pokúšali uchýtiť v spoločnosti bojujúcej o zdroje, kde nezriedka pretrvávali antisemitské

debaty a praktiky stigmatizácie a segregovania. Hoci sa noví mocipáni snažili mesto čo najrýchlejšie polonizovať – aj čo sa týka vonkajšieho vzhľadu –, zostávalo pre mnohých nových obyvateľov ešte dlho »cudzím«.

Noví obyvatelia si zvykli na život v meste až po desaťročiach od skončenia vojny. To sa odrazilo na skutočnosti, že Poliaci začali čoraz sebedomejšie a ofenzívnejšie pristupovať ku kultúrnemu a architektonickému dedičstvu »nemeckej doby«. Dnes je Wroclaw otvorenou metropolou, ktorá sa pestrým spôsobom vysporiadava so svojou komplexnou históriou a nezdráha sa otvorene hovoriť o masovom vyhnaní Nemcov a integrovať túto tému do dejín mesta. Otvorený záujem o históriu podporili aj mnohí bývalí nemeckí obyvatelia mesta, ktorí navštívili svoje rodné mesto a svojou ochotou viesť dialóg a úprimným záujmom o mesto a jeho nových obyvateľov vytvorili základy vzájomnej dôvery aj pre rozhovory o ťažkých a bolestivých témach minulosti.

4.2 *Ústí nad Labem /Aussig*

Mesto Ústí nad Labem (Aussig an der Elbe) v severných Čechách bolo za prvej Československej republiky (1918 až 1938) miestom spolužitia Nemcov, Čechov a Židov, pričom nemecké kresťanské obyvateľstvo malo medzi obyvateľmi mesta suverénne najväčšie zastúpenie. Silný nárast počtu obyvateľov v 19. storočí a národnostné zloženie boli okrem iného dôsledkom industrializácie regiónu a s tým spojenej migrácie pracovnej sily. V súvislosti s takzvanou »sudetskou krízou« a pričlenením československých pohraničných oblastí obývaných nemeckým väčšinovým obyvateľstvom k Nemeckej ríši na základe Mníchovskej dohody z 28. septembra 1938 ušlo veľa Čechov, Židov a nemeckých anti-fašistov do vnútrozemia. Aussig an der Elbe sa ako sídlo rovnomenného okresu stal politickým a administratívnym centrom novovytvorenej »Ríšskej župy Sudety«. Mesto a okres mali navyše ako silne industrializované oblasti veľký význam pre nemeckú vojnovú ekonomiku, preto tam okrem vojnových zajatcov a ľudí zavlčených na nútené práce zo Sovietskeho zväzu, Poľska a Francúzska bolo nasadených veľa českých robotníkov z Protektorátu Čechy a Morava vytvoreného roku 1939. Židovské obyvateľstvo, ktoré sa neodšťahovalo, bolo zbavené občianskych práv, vyvlastnené, deportované a nakoniec z väčšej časti vyvraždené.

V rokoch 1944 a 1945 sa v meste nachádzalo tiež veľa žien a detí evakuovaných pred náletmi z iných oblastí ríše a utečencov najmä zo Sliezska. Bezprostredne po skončení vojny sa začalo »divé« vyhánanie nemeckých obyvateľov, pričom ako hlavná zberná oblasť slúžilo Sasko v sovietskej okupačnej zóne. Veľa ďalších osôb bolo – často za extrémne tvrdých podmienok – internovaných v táboroch a nasadených na nútené práce. Ústí nad Labem sa navyše stalo dejiskom jedných z najkrvavejších výtržností proti Nemcom v povojnovom Československu: 31. júla 1945 tu pri pogrome zahynulo podľa dnešných odhadov 80 až 100 ľudí. Stalo sa to počas Postupimskej konferencie, kde sa rokovalo aj o vysídlení Nemcov z východnej Európy.

Do roku 1947 bola väčšina Nemcov z Ústí nad Labem vysídlená, od roku 1946 aj do americkej okupačnej zóny. Integrácia prisťahovalcov prebiehala, tak ako v prípade iných skupín vysťahovalcov, v sovietskej i v západných okupačných zónach často problematicky. Paralelne s tým sa začalo znovuosídľovanie mesta a okolia Ústí nad Labem prisťahovalcami z vnútrozemia a zo Slovenska (medzi ktorými bolo veľa Rómov), ako aj reemigrantmi zo zahraničia. Aj v tejto českej pohraničnej oblasti sa vytváranie novej spoločnosti z heterogénnych skupín prisťahovalcov a českých starousadlíkov ukázalo namáhavou integračnou úlohou.

Na príklade mesta a regiónu Ústí nad Labem/Aussig sa dá prezentovať viacero tematických okruhov: industrializácia a migrácia za prácou, nacistická okupačná politika v Čechách a na Morave vrátane pracovného nasadenia cudzincov vo vojnovom hospodárstve, zbavovanie občianskych práv, vyvlastňovanie, deportácia a vraždenie Židov, vyhánanie a vysídľovanie Nemcov z Československa sprevádzané násilnými trestnými činmi a napokon opätovné osídľovanie československými občanmi. Takzvaný »ústecký masaker« navyše dodnes zostáva dôležitým pamätným miestom Nemcov vysídlených z Československa a príkladom (niekedy kontroverzného) publicistického a vedecky-historického prístupu k téme vyhnanie a vysídlenie tak v Spolkovej republike Nemecko ako aj v Českej republike. Dnes je Ústí nad Labem centrom vedeckého vyrovnávania sa s históriou Nemcov v Čechách a na Morave, v budúcnosti by tam mala vzniknúť na túto tému aj stála expozícia.

4.3 Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne

Na príklade mesta Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne sa dá ukázať, ako tesne súvisela druhá svetová vojna s celým komplexom štátnej i neštátnej politiky násilia. Ako jej bezprostredný dôsledok sem patrí aj vysídľovanie na konci vojny, ktoré vo Vilniuse, kde žilo len málo nemeckých civilov, postihlo tamojších Poliakov. Na základe »Nemecko-sovietskej zmluvy o priateľstve a úprave hraníc« zo septembra 1939 Litvu obsadil Sovietsky zväz.

Týždeň pred nemeckým útokom na Sovietsky zväz v júni 1941 bolo z Litvy do sovietskeho vnútrozemia deportovaných asi 20 000 ľudí, údajne nepriateľsky naladených proti Sovietskemu zväzu. Z toho bolo 70 % Litovcov a 18 % Poliakov. Okamžite po obsadení Litvy Nemcami sa začalo cielené vyvražďovanie Židov. Zásahové jednotky bezpečnostnej polície začali v júni 1941 deportovať Židov do Paneriai, železničného uzla neďaleko Vilnius, kde ich strieľali. Vyvražďovacím akciám Zásahovej jednotky 3 padlo podľa takzvanej Jägerovej správy už v prvých mesiacoch okupácie za obeť viac ako 10 000 Židov a do konca vojny boli vyvraždení takmer všetci židovskí obyvatelia mesta. Jedno z najväčších židovských centier vo východnej Európe bolo vyhladené. Stalo sa tak s pričinením ich litovských susedov, u ktorých nacistická propaganda stotožňujúca »židovských komunistov« so »sovietskymi okupantami« padla na úrodnú pôdu. Tak ako litovský antisemitizmus získal v podmienkach nemeckej vojnovnej politiky celkom novú logiku násilia, nadobudol vo vojne iný charakter aj starý konflikt medzi Litovcami a Poliakmi o historický

nárok na Vilnius/Wilno. Poľská Krajinská armáda v Litve viedla partizánsku vojnu nielen proti nemeckým okupantom, ale aj proti sovietskym partizánom a litovským policajným jednotkám; správa obsadenej Litvy, v ktorej dominovali Litovčania, sa zasa postarala o to, aby sa nábor ľudí na nútené práce do Nemecka dotýkal takmer výlučne Poliakov. V podmienkach druhej svetovej vojny sa tak starší konflikt medzi Litovčania a Poliakmi zmenil na úporný boj, ktorý nakoniec prinútil Poliakov opustiť Vilnius. Po dobytí Vilnius Červenou armádou v júli 1944 Sovietsky zväz ešte v septembri toho istého roku uzavrel s Lublinským výborom, prosovietsky naklonenou dočasnou poľskou vládou, dohodu o takzvanej »repatriácii« litovských Poliakov z Litovskej sovietskej socialistickej republiky do Poľska. V tomto období mesto stratilo polovicu svojho predvojnového obyvateľstva. Žilo v ňom už len 106 000 ľudí, z toho 8 000 Litovčanov a takmer 90 000 Poliakov. Tisíce z nich do mája 1945 zatkli a odsunuli. V septembri 1946 opustil mesto posledný transport s poľskými vyhnancami. V druhej vysťahovaleckej vlne, počas Chruščovovej éry v rokoch 1955 až 1958, opustili mesto aj zvyšní Poliaci. Nové hlavné mesto Litovskej sovietskej republiky stratilo dve najväčšie skupiny obyvateľstva, Poliakov a Židov. Základnou osnovou politickej inštrumentalizácie dejín mesta zo strany Sovietov, ktorí ho chceli depolonizovať, sa stalo vytesňovanie a zamlčovanie. Do zabudnutia mala upadnúť aj židovská minulosť mesta. Nesmel sa používať poľský názov mesta, jazyk jidiš a spomienky na holokaust boli stigmatizované. Dnes sa poľské a židovské spomienky na Wilno, respektíve Wilne sústreďujú v múzeách a na mestských cintorínoch, ktoré sú svedkami minulosti.

5 Metódy a médiá prezentácie

Prvá koncepcia »viditeľných znakov« Spolkového ministerstva kultúry z roku 2008 požaduje spoluúčasť generácie, ktorá zažila útek a vyhnanstvo, a sice prezentované prostredníctvom prezentácie ich jednotlivých osudov a životopisného rozprávania. Túto požiadavku zohľadňuje aj predkladaná koncepcia tým, že spája topografický prístup s prezentáciou individuálnych príbehov vysídlených a vyhnaných osôb. Tieto sa však nesmú viazať na jednostranné kategórie. Identita vysídlených sa nedá redukovať výlučne na »vyhnanie«, naopak, treba ju prezentovať aj z hľadiska iných životopisných kategórií ako pôvod, vek, pohlavie, generácia, sociálna vrstva, vidiecke alebo mestské vplyvy. Týmto spôsobom by sa mohla podariť muzeálna prezentácia individuálnych identít, ktoré boli a sú neustále, ale nie výlučne, formované nútenou migráciou – predmetom pozornosti sa takto systematicky stanú aj integračné procesy.

Principiálne multiperspektívna metóda tejto koncepcie vyžaduje zohľadniť rozličné hlasy a rozličné skupiny. Veľký význam pre pochopenie (nútenej) migrácie majú interakcie medzi (nútenými) migrantmi a ich spoluobčanmi, susedmi alebo kolegami v práci vo východiskovom i v cieľovom regióne. Prezentácia takýchto interakcií si žiada široké využitie egodokumentov rôznych aktérov. Z písomných sú to listy, denníky a autobiografie. K tomu sa pripájajú audiovizuálne médiá: záznamy rozhovorov a filmy respektíve videozáznamy.

Tak stála ako aj dočasné výstavy Nadácie by vzhľadom na svoj pedagogický charakter mali byť koncipované ako historické dokumentácie, opierajúce sa hlavne o filmové, zvukové, fotografické a písomné pramene. Trojrozmerné exponáty budú mať len podriadenú funkciu. Premýšľanie o histórii by mali uľahčiť názorné, stručné texty a graficky komprimované, ale sekvenčné projekcie (štatistické materiály, fyzické, hospodárske, sociálne a politické mapy, syntetické diagramy a tak ďalej). Návštevníci by sa nemali ocitnúť v pozícii »dodatočne prežívajúcich«, ale sami hľadať vysvetlenia a klásť otázky. Základnou myšlienky je kritické spracovanie a zachovanie odstupu; inscenovaným zážitkom je potrebné sa vyhnúť.

6 Cieľové skupiny, vzťah k súčasnosti a dejepisno-didaktické úlohy miest spoznávania histórie

Výstavy Nadácie sa orientujú na veľmi rôznorodé cieľové skupiny. Vyplýva to z ustanovení zákona, z citovo zafarbenej témy a v neposlednom rade aj zo situovania výstavy. Zámerom prvého návrhu koncepcie »viditeľných znakov« Spolkového ministerstva kultúry z marca 2008 ako aj komentárov k návrhu Zákona na zriadenie Nemeckého historického múzea bolo prebudiť záujem o túto tému najmä u »mladej generácie«. Výstava je preto hlavne miestom spoznávania a učenia, ktoré má prebudiť záujem školských tried a ďalších skupín mladých ľudí o túto tematickú oblasť najnovších dejín, zahŕňajúcu vojnové zločiny, vyhnanie a vysídľovanie alebo otázky začleňovania skupín obyvateľstva v rozličných oblastiach. Vzniká tu šanca rozvíjať povedomie o komplexných súvislostiach porušovania ľudských práv a ich politických a individuálnych dôsledkoch.

Vzdelávacia úloha zahŕňa samozrejme aj veľkú cieľovú skupinu osôb, ktoré majú k téme osobný vzťah. Ide o skupinu ľudí, ktorých sa ako príslušníkov generácie pamätníkov, prípadne ich potomkov, útek a vyhnanie priamo alebo nepriamo dotýkali. Výstava zameraná na porovnanie im má umožniť, aby prostredníctvom skúseností iných zasadili osobné spomienky do širšieho historického kontextu. Okrem toho sa tu otvára šanca podniknúť rozličné generácie, aby na danú tému viedli dialóg.

Osobitnou výzvou sú návštevníci, najmä žiaci a mladiství, ktorí sami majú prísťahovalecké korene. V takýchto prípadoch sú potrebné pedagogické koncepcie a vytvorenie špecifických vzťahov so svetom ich zážitkov. Ak sa podarí prebudiť v nich (ale aj v ostatných návštevníkoch) vedomie historických podmienok a politického pozadia premeny Nemecka na prísťahovaleckú krajinu a prebudiť v nich záujem o tému nútenej migrácie, potom výstava dosiahne veľmi dôležitý cieľ.

Výstava je ďalej určená hosťom zo zahraničia, ktorí vzhľadom na centrálnu umiestnenie výstavy v Berlíne budú tvoriť jednu z najväčších skupín návštevníkov. Budú medzi nimi aj občania štátov postihnutých vojnou a vyhánaním, ktorí budú výstavu vnímať osobitým spôsobom – keďže aj niektorí z nich môžu mať k téme priamo alebo nepriamo osobný

vzťah. Výstava preto musí byť koncipovaná multiperspektívne: utrpenie vyhnaných Nemcov má byť jej ťažiskom, ale nie výlučnou optikou. Je potrebné, aby v nej boli integrované rôzne historické výklady a navzájom sa líšiace a meniace spoločenské modely spomínania.

Celkovo treba vychádzať z predpokladu, že väčšina návštevníkov má o tejto tematickej oblasti len útržkovité, navyše často jednostranné historické vedomosti. Z toho vyplýva pedagogická úloha, ako ich čo najzrozumiteľnejšie a diferencovane osloviť. Takéto heterogénne publikum si vyžaduje výstavu orientovanú na cieľové skupiny a sprostredkovanie, prehliadky, zodpovedajúce sprievodné programy, ako aj didaktické materiály a individuálne ponuky. Tieto musia zohľadňovať rozdielne vedomosti a skúsenosti, záujmy a motivácie, poskytovať bohaté komunikačné možnosti a podnecovať k historickej analýze a hodnoteniu. Okrem toho by mala byť vytvorená možnosť prípravy a spracovania zážitkov na internete.

Spomínaná multiperspektívna koncepcia výstavy by sa mala konkrétne realizovať aj prostredníctvom videoinštalácie, ktorá by sa dala koncipovať ako prológ alebo epilóg stálej expozície, prípadne by stála v centre výstavy. Krátke sekvencie rozhovorov by ukazovali ľudí, vyjadrujúcich sa k historickým a aktuálnym prípadom útekov, vyhánania, etnických čistiek alebo inej nútenej migrácie, ale aj k integračným procesom, vnímaniu domova a historicko-politických javov. Tu by sa dali tematizovať vlastné skúsenosti, tradície rodinnej pamäte, záujem o tému a jej relácie ako aj osobné hodnotiace postoje. Takéto videoinštalácie majú na výstavy pritiahnúť návštevníkov všetkých vekových skupín (od 14 rokov) a tým z nich samých urobiť predmet výstavy. Výstava je chápaná ako diskusné fórum a mala by návštevníkov podnecovať k tomu, aby reflektovali svoje vedomosti, postoje a obrazy dejín a viedli medzigeneračné, prípadne aj cezhraničné diskusie.

Na podčiarknutie rozdielnosti, ba až rozporuplnosti rozličných postojov k témam Nadácie by na videofóre mali dostať priestor nielen ľudia z Nemecka (vyhnaní i nevyhnaní, neskorší vysídenci, bývalí gastarbeiteri a žiadatelia o azyl a ich potomkovia), ale aj osoby z iných európskych krajín. Takáto transnacionálna panoráma súčasných názorov by mala každému návštevníkovi – okrem historických informácií vlastnej výstavy – umožniť, aby sa vedome vysporiadal s témou nútenej migrácie a integrácie vo vlastnom živote. Výstava by tak mohla spĺňať jeden z nárokov, vyslovených v prvej koncepcii »viditeľných znakov« Spolkového ministerstva kultúry: stať sa »miestom stretávania a dialógu«.

7 Miesta prepojenia – výstavy Nadácie Útek, vyhnanie, zmierenie ako platformy európskeho sprostredkovania dejín

Štruktúra topografických modulov výstavy na konkrétnych príkladoch znázorňuje medzinárodný rozmer témy a demonštruje transnacionálne otváranie perspektív. Topografické moduly stálej expozície by mohli byť prezentované napríklad ako putovné výstavy v Nemecku a iných európskych krajinách.

Tak ako moduly môžu byť podnetom pre iné inštitúcie (múzeá, kultúrne zariadenia, občianske združenia), aby projektovali vlastné lokálne alebo regionálno-historické výstavy, mali by zasa výstavy iných inštitúcií inšpirovať pracovníkov Nadácie k rozvíjaniu existujúcich a vytváraniu nových modulov stálej expozície v Berlíne.

Koncepcia Spolkového ministerstva kultúry z marca 2008 stanovuje, aby sa na ploche 400 až 600 m² pravidelne konali aktuálne doplnkové výstavy, súvisiace s dominantnou témou nútenej migrácie (pozri tiež Zákon o Nadácii, § 16 ods. 2, s. 2).

To umožní prípravu a prezentáciu spoločných výstav s inštitúciami podporovanými v zmysle § 96 Zákona o vyhnancoch a utečencoch, s »Európskou sieťou Pamäť a solidarita«, s domácimi a zahraničnými múzeami a podobnými ustanovizňami. To umožní trvalú výmenu skúseností s európskymi partnermi, čo súčasne povedie k potrebnému rozšíreniu perspektív vnímania nútenej migrácie.

Výmenné výstavy organizované podľa princípu topografických modulov majú sprostredkovať prípady nútenej migrácie v priebehu celého 20. storočia v Európe i mimo nej. Ako príklady sa ponúkajú Srebrenica (vojna v Bosne a Hercegovine v deväťdesiatych rokoch 20. storočia), Izmir / Smyrna (grécko-turecký konflikt začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia) alebo Darfur (občianska vojna v Sudáne trvajúca od roku 2003). Tieto výstavy sa dajú usporiadať buď v spolupráci s partnermi priamo na mieste alebo zapožičať do Berlína. Výmenné výstavy však nemusia nutne podliehať topografickému princípu stálej expozície. Do úvahy prichádzajú aj dočasné výstavy s inými prístupmi k problematike a porovnávacími metódami. Tieto by mohli napríklad prezentovať spôsoby, akými si skupiny a organizácie obetí v Nemecku, Poľsku, Česku, Grécku, Turecku, Arménsku, Palestíne alebo Bosne chcú alebo môžu pripomínať prípady nútenej migrácie.

Takáto dlhotrvajúca výmena skúseností so spoluprácou by v optimálnom prípade mohla viesť k inštitucionalizácii kontaktov, ktoré by umožňovali užšiu obsahovú kooperáciu, ktorú explicitne predpokladá aj Zákon o Nadácii (§ 16 ods. 2, s. 5). Na takomto kooperatívnom základe by sa návštevníci berlínskej výstavy mohli dozvedieť aj o iných miestach, na ktorých sa pripomínajú fenomény nútenej migrácie.

Iné výstavy by zasa súčasne mohli informovať o berlínskej Nadácii Útek, vyhnanie, zmierenie.

Takéto topografické zameranie by mohlo viesť k spolupráci pri organizovaní historických workshopov, systematických projektov o súčasníkoch alebo orálnej histórii (pozri Zákon o Nadácii, § 16 ods. 2, s. 4). Tieto projekty by zasa mohli dopĺňať spoločné, etnologicke inšpirované prehliadky každodenných a symbolických znakov v mestskom priestore, spájajúcim sa s rozličnými vrstvami (nútenej) migrácie: napríklad mestských častí, ulíc, domov, námestí, kostolov alebo pamätníkov.

Sieť vznikajúca na báze takejto kooperácie by mohla nadviazať na už fungujúce vedecké siete. Spolu s inými partnermi by tak Nadácia mohla plniť funkciu európskej platformy, kde by účastníci univerzitných seminárov, medzinárodných letných škôl, skupiny žiakov a mládeže, ako aj zástupcovia občianskych iniciatív našli miesto na spoločné učenie a diskusie – na prácu v rámci výstav a na ich príprave.